

Magyar protestáns házaseénekek a 16–17. században¹

► H. HUBERT GABRIELLA

A régi magyar protestáns házaseénekek gazdag énekörökségünk egyik legváltozatosabb rétegéhez tartoznak, és nem veszítették el aktualitásukat, ezért érdemes lenne néhányat közülük templomban, lakodalomban és otthon ma is énekelnünk-olvasnunk. Nem kell külön bizonyítani, hogy az egymásért vállalt felelősség egyik kitüntetett terepe a házasság. Luther már 1529-ben kiadta Wittenbergben esketési könyvecskéjét,² s számos helyen foglalkozott a házasság kérdésével.

Régi agendáink nemcsak a házassági liturgiát közlik, hanem Luthert követve megtalálható bennük, hogy „a házasság Istentől szereztetett társaság”, a házasság emlékeztet „az Úr Krisztussal való társalkodásra is”³ (1Móz 2,18.21–24; Ef 5,22–33), a házasságnak milyen keresztjei (1Móz 3,16–19) és milyen vigasztalásai vannak (1Móz 1,27–28.31). A házasság okai között szinte mindegyik agenda megemlíti: „szereztetett az szent házasság az tiszta életnek követéséért, az förtelmes és gyalázatos életnek pedig eltávoztatásáért” (1Kor 7).⁴ Bornemisza tágabb

¹ Készült az OTKA K 77776-os pályázatának támogatásával.

² *Ein Traubüchlin für die einfeltigen Pfarherr.*

³ RMNY 396/3, 10b, 11b. A szövegeket mai helyesírásra átírt változatban (a korabeli kiejtést megtartva) közöljük.

⁴ RMNY 2341, F_{2b}. Heltai Gáspár, Beythe István agendája (RMNY 154, RMNY 517), a keresztúri agenda (RMNY 833, 1221) szintén

kontextusba helyezi ez utóbbi kérdést: „Rakva az egész Szentírás és nagy sok krónikák és históriák, mint vesztek az tisztátalan élet miatt fő-fő népek, jeles vitézek, bölcs prédikátorok, gazdag és híres urak, királyok, császárok, nemesek, parasztok, papok, barátok, pispekek, érsekek, pápák, nagy nemzetek és sok népek. Példa egész Magyarország, Buda, Esztergom, példa Trója, Sodoma. Viszont nagy dicséretet mond az Írás az tiszta életűek felől, Zsuzsannáról, Lucretiáról, ifjú Tóbiásról, Izsákról, kiknek Isten igazgata házasságokat. Most is megtetszik mindenben, hogy valaki fertelmes életben leledzik, az lelkiismeretiben megsebesül, mindenkor nehéz és pokol kedvű, eszében meggyühösül [megdühösül], megszelesedik [megvadul]..., Istentől elidegeneszik, minden dolgaiban megszegyeneszik, és még gyermekiben is megbüntettetik.”⁵

Számos házassági prédikációt írtak a 16–17. századi magyar protestáns prédikátorok, szinte valamennyi a vízkereszt utáni második vasárnaphoz kapcsolódik, hiszen a perikópa szerint a prédikáció alapigéje ekkor a kánai menyegző (Jn 2,1–11). Szinte valamennyi prédikáció (ahogy agendáink egy része is) idézi a fenti bibliai helyeken kívül még Mt 19,1–12-t, 1Kor 5-öt, 1Pt 3,1–7-et, de ahogy Bornemisza Péter mondja: „rakva az egész Szentírás az házasságnak ajánlásáról”.⁶ A prédikációk a kánai menyegző, a házasság teológiai magyarázata után mindig a gyakorlati tanításra térnek át: a házastársak egymásért és a jövő nemzedékért felelősséget vállaltak a házasságukban, be kell tartaniuk az isteni és emberi parancsokat, amelyek a házastársakra különböző feladatokat és kötelességeket rónak. Bornemisza például így oktat:

„Harmadszor az egyezséghez ez kell, hogy egymásnak engedelmesek legyenek, azaz egyik az másik gyarló vétkét

tartalmaz esketési részt és házassági tanítást. (A református agendák, a különböző zsinati végzések, kéziratos és nyomtatott prózai források áttekintése meghaladná e tanulmány keretét.)

⁵ RMNY 396/3, 18a–b.

⁶ RMNY 541, 95b.

örömet megbocsássák, mert vétek nélkül egymás között nem élhetünk. Azért níha süket is légy, néma is légy, ne morogj minden aprólékért, hanem szép szóval szólj, ha miben vétkezik, megbocsásd neki. Viszontag, ha a te férjed níha vagy [...] megszídna, vagy házi kárt művelne, mind effélékben engedelmes légy, ne átkozd, megbocsásd neki. Ez féle kevéssel oztán nagyot nyersz, mert holtig való egyezség leszen közöttetek.

Negyedszer erre légyen az házásoknak gondjok, hogy egymás szeretők legyenek, ne tettetességből, hanem ugyan tiszta szívből [...] szinte úgy szeresse egyik az másikat, mint az önnön testét, avagy amint Krisztus is szerette az ő híveit, ki ő magát és minden jóvát örömet vélek közlé. Így az házások is semmit meg ne tagadjanak, hanem mind szovakkal, mind cselekedetekkel megmutassák, hogy tiszta szívből szeretik egymást, és így megmarad az egyezség köztök, és önékik is nem siralom, hanem öröm-élet és gyönyörűség leszen az házasság.

Ötödszer ez is kell az egyezséghez, hogy mindenik az ő tiszteken szorgalmatosan eljárjon. Az asszony gyermekit szépen nevelje, éltesse, tanyítsa, fonjon, szűjön, kertével, földével bántasson, süssön, főzzen, és mindenképpen ő is házi marháját szaporítsa, el ne tékozolja. Az firfiú megént szántson, kapáljon, vitézkedjék, kereskedjék, amit talál, felesége nélkül el ne vesztegesse, el ne tékozolja, hanem hazahordja. És ezeket mikor látják, oztán egyik az másikra mosolyodik, és így is lassan-lassan az egyezség nevededik köztök...⁷

Az egymásért vállalt felelősséget, a házasságban való jól élést tehát folyamatosan tanulni kell, ahogy Bessenyei Jakab tasnádi iskolamester írta énekében⁸ 1562-ben:

„Az házasság néminémű oskola,
Az emberi életnek nagy példája,

⁷ RMNY 355, 121b–122b.

⁸ *Jelen valál, Jézus Krisztus, szerzésben* (RPHA 634).

Melyben soha senki azt ne gondolja,
Hogy eleget tanolt, azt ne gondolja...⁹

Az agendákban, prédikációkban olvasható teológiai magyarázatok és gyakorlati tanácsok csaknem valamennyi eleme megtalálható a 16–17. századi protestáns házaseénekekben. Miért keletkeztek ezek az énekek? Mert egyrészt a vallásos szerelmi költészet egyik megjelenési formája volt a házaseének. Olyan könyörgések és hálaadások ezek az énekek, amelyek tanítás formájában szólnak még a szerelmi érzésről is. Másrészt prédikátoraink szorgalmazták, hogy a templomi szertartásban és lakodalomban házaseénekeket, házasságról szóló történeteket énekeljenek a hívek. Harmadrészt az énekek a reformátori tanítás egyik fő és hathatós eszközeként jelentek meg ebben a korban – az énekelte tanításokat könnyebben megjegyezheték a hívek. Huszár Gál írja 1574-ben:

„...a tanításnak és intésnek nem mindenkor csak egyáltalában [egyenesen] való beszéddel vagy közönséges oktatással, szólítással, feddéssel avagy kemény dorgálással kell lenni. Hanem kedves isteni dicséretekkel, psalmusokkal s egyéb lelki éneklésekkel is. Nem azért, mintha az Isten inkább gyönyörködnék az énekszónak zengésében és hangicsálásában, hogynem mint az ő beszédének avagy valamely imádságnak éneklés nélkül való elmondásában. [...] De a bűnnek miatta megbágyadt mi szívünk tunyaságának fölserkentéséért. Hogy az isteni dicséretnek éneklése által mind mimagunk nagyobb ájzatosságra gerjedjünk, s mind a mi felebarátink inkább fölserkenjenek mivelünk egyetemben az Úristent tisztelni és magasztalni, Matth. 5.”¹⁰

Noha igen erős a didaxis, mégis némelyik ének vagy egy-egy versszak a korabeli magyar költészet kiemelkedő darabjai közé sorolható.

A protestáns házaseéneknek többféle alfaja virágzott a

⁹ RMKT XVI. század, 7: 185. o.

¹⁰ RMNY 353/1, A_{2b-3a}.

kezdetekben¹¹ – tartalmilag az oktatás, erkölcsi tanítás és a tréfás feddés két szélsősége között mozgott –, a vágáns- és vallásos elemek együttesen is előfordulhatnak a versekben. Így például a *Tóbiás házasságáról* írt bibliai történetében a debreceni rektor, Dézsi András 1550-ben, megtörve a történet menetét, kiszól kora emberéhez:

„De ha ti begyűltök az menyegzőben,
Kétféle nagy jószág [jószág, erény] vagyon erkölcstekben,
Az első jó erkölcs gonosz részegségben,
Ifjakkal tombolás [tánc], dicsekedtek ezben...”¹²

Az 1586-os *Hallgassátok, jó uraim, amit néktek mondok* kezdetű énekekben az ismeretlen szerző a korban össze nem illő felek házasságát feddi:

„Én beszédem, házaseének, tirólatok leszen,
Az ifjakra, kik vénekekkel kapcsolattok egyben,
Az papokra, kik ilyekről gondot nem visel[nek]...”

Ellene vétsz, higgyed, bizony, Isten törvényének,
Anyád korát, ha magadnak veszesz feleségnek,
Ifjúságnak szép idejét, ha adod kofának [vénesszonynak]...

Ti, pásztorok, kik az népnek őrállói vagytok,
Nagy gyakorta az népeket erről ellenzzétek,
Aggal öszve leányokat ne esküdtessétek.”¹³

¹¹ A német házaseének műfaja és kontextusai változatosabb, gazdagabb képet mutatnak. Johannes Mathesius *Vom Ehestand vnd Hausswesen* című kötetében (Nürnberg 1563) például házassági prédikációk és házaseének együttesen jelentek meg. Caspar Melissander 1587-ben olyan *Christliches Ehebüchlein* állított össze legények és hajadonok számára, amelyben házaseének és -imádságok is vannak. Német házaseénekpéldák találhatóak WACKERNAGEL gyűjteményében (1870–1877).

¹² *Minden embert erre szívem szerint intek* (RPHA 958). RMNY 513, 323b.

¹³ RMKT XVI. század, új folyam 11: 381–382. o.

Tatár (Tar?) Benedek gyülekezeti énekeskönyvben megjelenő 18 versszakos házasesékében¹⁴ szintén megjelenik az életkori és a vágáns elem:

„Tudjátok, úgy illik ifjú aggal öszve,
Mint az íkes sólyom az bagoly físzkében,
És íletek akkor leszen egyezségben,
Mikor íl báránnyal farkas békességben...

Vigyétek esztökben ifjak magatokat,
És úgy tanítsátok házastársotokat,
Gyakran üsse nekik sompálca hátokat,
Hogy ők ne jargalják [fel-alá járkálják] csak az piacokat...”¹⁵

Protestáns házasesékeknek nevezzük azokat a templomi esküvőn vagy lakodalomban énekelt verseket, amelyek a házasságról vallásos értelemben szólnak, szerzőjük és/vagy a verset befogadó gyűjtemény protestáns. Egy-egy házasesék sok esetben más műfaji csoportba is beosztható. Az énekekben előforduló vallási és világi elemek, a poétikai és retorikai megoldások szempontjából, valamint az alkalomhoz kötöttség mértéke szerint az egyes csoportok között kisebb-nagyobb átfedések lehetnek. A 16–17. századi protestáns házasesékeknek öt alfaját különíthetjük el:

ANTIK ÉS HUMANISTA EPITHALAMIUMOK PROTESTÁNS MEGFELELŐI

Az első csoportba egy-egy adott alkalomra, házasságkötésre készült házasesékeket sorolunk. Bessenyei Jakab 1562-ben saját esküvőjére szerezte a *Jelen valál, Jézus*

¹⁴ Bölcsnek ő mondási nekünk azt jelentik (RPHA 194).

¹⁵ RMNY 713, 86–87.

Krisztus, szerzésben kezdetű énekét.¹⁶ 137 strófában mondja el Ceyx és a jégmadárrá változott Halcyone mitológiai szerelmi történetét.¹⁷ Külön érdekessége a versnek, hogy közvetlen forrása Johann Stigel német humanista költő David Chytraeus rostocki evangélikus teológus esküvőjére írt epithalamiuma.¹⁸ A mitológiai történet előtt és után a házasság isteni eredetéről és a házasság iskolájáról szóló részek vannak.

Az unitárius Pécsi János *Emlékeztek sokan már a házasságról* kezdetű verse egy kolozsvári ötvös esküvőjére készült 1580-ban – ebben is találunk a bibliai és erkölcsi intések mellett tréfás, vágáns elemeket.¹⁹

„Jó házasságának örömét, ki látni
Akarja, keresztet annak fel kell venni,
És sokat békével abban megkóstolni,
Tudjad, házas ifjú, így kell szentté lenni.”²⁰

Vajdakamarási Lőrinc *Látom, krónikákat, hogy nagy sokan írnak* kezdetű házasesékét az erdélyi kancellár, Kovacsóczy Farkas esküvőjére írta 1580-ban.²¹ A fényes ünnepségen az erdélyi főrendek és a városok képviselői is részt vettek. Az esküvő fényét emelte Vajdakamarási éneke,²² amelyet bizonyára el is énekelték. Az első rész Jászón perzsa királyfi házasságát meséli el az indiai Druszellával, második részként pedig a szent házasságra vonatkozó bibliai parafrazisokat függesztette a szerző.

A Nyilasi István és Zsámboki Anna 1548-as házasságára szerzett ének völegényt és menyasszonyt megszólaltató,

¹⁶ RPHA 634.

¹⁷ Halcyone mint a tökéletes feleség példája Kőrösi István házassági ajándékában, 1621-ben írt allegóriájában is megtalálható (RMKT XVII. század, 8: 59. sz.).

¹⁸ RMNY 458.

¹⁹ RPHA 359.

²⁰ RMKT XVI. század, új folyam 11: 129. o.

²¹ RPHA 832.

²² RMKT XVI. század, új folyam 11: 446. o.

„nyájas világiságú” vers. Más házassági alkalmon, akár templomban való éneklésre alkalmas volta miatt Bornemisza Péter felvette énekeskönyvébe. Horváth János értelmezése szerint: „Völegény, menyasszony magukévá tették a prédikátori tanításokat a házasság szentségéről, s a férfi tisztességes szerelemvallás és intelem, a nő fogadalom formájában ismétli meg azokat...”²³

„Sokszor kértem én az Istent nagy szívem szerint,
Hogy mutasson társot nekem ez világ szerint,
Kivel holtig együtt éljek az Isten szerint.

Társul ada az Úristen téged énnékem,
Hogy te lennél nyavalyámban nagy segítségem,
Mindenekben ékességem, nagy tisztességem...

Responsio

Az virág így szól viszontag szeretőjének,
Kikről mostan szeretetted ez kiseded ének,
Mert ők ketten Isten szerint így beszéltek.

Nálam kedves és szerelmes az te beszéded,
Drágalátos, tisztességes minden intésed,
Víg szívembe helyeztetem, mint drága kécset...”²⁴

BIBLIAI HISTÓRIÁK, VERSES BIBLIAI KÖNYVEK

Ilyen a már említett *Tóbiás házasságáról* szóló ének vagy Batizi András 1546-ban írt *Izsák házasságáról való históriája*,²⁵ amelyben a bibliai történet parafrázisa végén megtalálható az értelmezés, tanítás is:

²³ HORVÁTH 1957, 244. o.

²⁴ RMNY 513, 237a–238a; RPHA 1291.

²⁵ *Régen, nagy időben, a vízözön után* (RPHA 1192).

„Ő házasságokat Úristen megálda,
Mert tőlök származék az Jákob pátriárka,
Jákobtól kediglen szépen származának
Tizenkét seregök, tizenkét nemzetségök.

Ezekből megértjük, hogy Isten szerzötte
Az szent házasságot, és ő meg is szentölte,
Három szép okáért ő nekünk röndölte,
És áldomásával ötet megkörnyéközte.

Előszér egymásnak nagy segedelmére,
Emberi nemzetnek elszaporodására,
Angyali romlásnak megépülésére,
És paráznaságnak eltávoztatására...”²⁶

Az unitárius Bogáti Fazakas Miklós 1584-es *Énekek éneke*-fordítása,²⁷ dramatizált dialógusa a modern kiadásoknak hála ma is élő szöveg:

„Az szeretet erejét minden tudja,
Mert mindenben magát az megmutatja,
Fákban, füvekben, barmokban kiáltja,
Halban, vadban, madárban magát tartja...”

A 138 strófás ének egyrészt ahhoz az értelmezéshez kapcsolódik, amely Isten és Izrael kapcsolatának látja a költeményt. A címe szerint a 45. zsolttárral egy tárgyú. A lírai költeménnyé formált éneket Bogáti Fazakas egyértelműen belehelyezi az allegorikus értelmezés közegebe:

„Interpretatio

Egy beszéddel Izraelnek jegyese,
Isten az szent népnek gondviselője,

²⁶ RMNY 513, 320a.

²⁷ RPHA 47.

Házások szerelmében jelentette,
Ez énekben híveit mint szerette...

Ez az virágének rövid summája,
fű jegyese Istennek és mátkája
az jámbor Ábrahámnak maradékja,
másod attúl távol az pogány magva...²⁸

Az énekben a profán értelmezés is benne foglaltatik, amely miatt ez a bibliai könyv egyben a szerelmi költészet archetípusává is vált az évszázadok során: valószínűleg a nyelvzete miatt nevezte Bogáti Fazakas virágéneknek fordítását, amely szó a 16. századi magyar irodalomban a szerelmi, erotikus költeményeket jelentette, s prédikátoraink rendre tiltották is éneklésüket.

PRÉDIKÁCIÓS ÉNEKKÉNT HASZNÁLT HÁZASÉNEKEK²⁹

Ezek a hosszabb versezetek – Bornemisza megfogalmazása szerint – „házunknál és házunkon kívül, menyegzőben és mértékletes, nem zabáló lakodalomban” énekelt prédikációk.³⁰ 16. századi prédikátoraink útmutatása szerint a lakodalomban is vallásos énekeket kell énekelni. A lakodalmon Kulcsár György alsólendvai lelkész 1574-ben a mértékletes örvendezést írja elő, ahonnan távol vannak a gonosz vétkek, „az undok és fajtalan beszédűek, mint az oly síposok és hegedűsek, kik csak az sok fajtalan beszéddel töltönek üdőt, és azzal vigasztalják az vendégeket”. Ehelyett

²⁸ *Énekek éneke* 1980, 51, 74, 76.

²⁹ Tolnai Fabricius Bálint *Tiszteletes személyek, kik itt jelen vagytok* (RPHA 1385) kezdetű énekét is besorolhatjuk a prédikációs énekek közé: lakodalmon énekelhető oktató vers, címe szerint: *Historia de moribus in convivio*. Vágáns és vallásos elemek keverednek benne (vö. RMKT XVI. század, új folyam 11: 414–415. o.).

³⁰ RMNY 513, []_{2b}.

istenfélelmet, tisztességes vigasságot és örvendezést, a „szent dolgok felől való beszélést” és „szönetlen való imádkozást” ajánl.³¹ Bornemisza prédikációjában részletesebb utasítást ad: a lakodalomban ne legyenek „se tobzodók, se kevélyek, se felettébb való költségvesztegetők, se fajtalan, hegedős beszédűek”; „... tisztességes örömeik, mulatságok és ékes öltözetek ő köztök meglehetnek, jámbor keresztényi beszédeket szólhatnak, és szép, mértékletes italból egymásnak jót kérhetnek. Istennek hálákat adhatnak, és az házásokat áldhatják. És szép historiákat és isteni dicséreteket az lantosok énekelhetnek.”³² Bornemisza tehát bibliai történeteket, prédikációs énekeket, gyülekezeti énekeket ajánlott a menyegzői vigassághoz. 1582-es énekeskönyve (RMNY 513) összeállításakor éppen ezért gondoskodott róla, hogy a hívek a lakodalmon is el legyenek látva megfelelő énekekkel. Gyülekezeti énekként élt, de a prédikációs ének jegyeit is hordozza Batizi András házáséneke:³³

„Jámbor házások, meghallgassátok,
Tü rendeteket megtanuljátok,
És az okait meggondoljátok,
Hogy tisztetekben ti eljárjatok.

Semmi nem egyéb az szent házasság,
Hanem tisztaság és nagy jámborság,
Istentől szerzett igaz társaság,
És törvény szerént való nyájasság.”³⁴

Batizi éneke nem egyes szám első személyben íródott, nem egy meghatározott esküvői alkalomra készült, hanem szinte valamennyi protestáns tanítást összefoglal, mint egy prédikációs ének. Így a verset valamennyi esküvőn

³¹ RMNY 334, 151a.

³² RMNY 355, 99a.

³³ RPHA 626.

³⁴ RMNY 513, 150a.

énekelhették. Az éneknek ma már csak a templomban énekelhető változatát ismerjük, de volt egy talán még hosszabb, menyegzőben énekelhető változata is.³⁵ Változatos ennek a 33 strófás házaseséneknek a befogadástörténete: a 16. században még egyaránt közölték az evangélikus és a református nyomtatott énekeskönyvek. A 17. században elsősorban kéziratokban tűnt fel, mígnem a 17. század végi *Zöngedező mennyei karban* újra ki nem nyomtatták (Lőcse 1692–1696).³⁶ M. Sartorius János a *Magyar lelki órából* (Wittenberg, 1730) kihagyta, de az *Új zengedező mennyei kar* 1743-tól kezdve újra élővé tette (357. számú ének). A nemescsói egyházközség tulajdonában lévő 18. századi kéziratosa agenda énekjegyzéke (*Index Cantionum...*) is ajánlja éneklését a vízkereszt utáni 2. vasárnapon. Egy későbbi kéz lapszéli bejegyzése azonban mutatja az ének kettős – gyülekezeti énekként és énekelt prédikációként való – használatát: „Menyegzőbe való, nem publice énekelni.”

GYÜLEKEZETI HÁZASENEKEK

A prédikációkból jól ismert tanítások visszhangoznak a versekben is.³⁷ Ezek a házasesének könyörgések és/vagy hálaadások. Könyörgés, amennyiben házasság előtt a jó házastársért, házasság után pedig a jó házaseséletért folyamodnak a szerzők. A hálaadások az elnyert társért és áldásért mondanak köszönetet, dicsőítik Isten szerzését

³⁵ Bornemisza *Foliopostillájában* énekeket ajánl prédikáció előttre. A vízkereszt utáni 2. vasárnapnál többek között ez szerepel: „Jámbor házások, meghallgassátok etc. Ez ének megvayon ez könyvben [ti. az énekeskönyvben] megkorrigálva, hogy templomba is énekelhetni.” (RMNY 541, 90a.) Ma csak ezt a változatot ismerjük.

³⁶ 1700-ig Batizi éneke két protestáns, öt evangélikus, három református, egy unitárius és hat világi (nyomtatott vagy kéziratosa) gyűjteményben őrződött meg.

³⁷ A tanítások versekben való megjelenésének összefoglalását lásd H. HUBERT 1998.

és jóvoltát. Az egyik ismeretlen szerző 20 versszakon keresztül könyörög az Atyához jó házastársért.³⁸

„Oltalmaz engemet az csalárd ördögtől,
Szabadíts meg immár sok kísértetítől,
Egy jó házastársot adj nekem ezentül,
Kit bizonynal várok csak Istenségedtül...”

Szeretettel engem tiszteljen, hallgasson,
Bánatomat látván akkor vigasztaljon,
Jóra intésemre örömet hajoljon,
Harag, gonosz kedvet soha ne mutasson.

Az két szemét reám gyakorta terjessze,
Hol jóra tanítom, jól eszében vegye,
Az mivel bántanám, ingyen se [egyáltalán ne] jelentse,
Kivel nagy szerelmét hozzám megjelentse...”³⁹

Elsősorban két evangélikus gyűjteményben találkozhatunk házaseséneknek szentelt résszel. Az egyik Bornemisza Péter 1582-es énekeskönyvének 2. része,⁴⁰ amelyben *Házasságért való könyörgések és dicséretetek* cím alatt nyolc házasesének található,⁴¹ köztük alkalomra szóló, titkos kívánságnak vagy tisztaságnak a kérése és hálaadás a tiszta életért is. A tiszta

³⁸ *Szent Jánosnál Krisztus azt fogadja nekünk* (RPHA 1317).

³⁹ RMNY 513, 235a-b

⁴⁰ RMNY 513. Bornemisza énekeskönyve második részének „rövid dicséretei” gyülekezeti és/vagy magánhasználatra is alkalmas énekeket tartalmaznak.

⁴¹ *Szent Jánosnál Krisztus azt fogadja nekünk* (RPHA 1317); *Dicsérjük most, keresztyének, az Atya Úristent* (RPHA 279); Paniti János: *Istennek Szent Lelke illette szívemet* (RPHA 612); *Sokszor kértem én az Istent nagy szívem szerint* (RPHA 1291); B. M.: *Igazságod szerint tartozol, Istenem, meghallgatni kérésem* (RPHA 564); *Számtalan sokszor neked könyörgöttem* (RPHA 1299); Sziráki Balázs: *Seregeknek Ura és erős Istene* (RPHA 1224); Massay Ágnes(?): *Mostan vettem, Uram, én ezt eszembe* (RPHA 1021).

218 élet megőrzéséért és az utódokért szóló házastársi könyörgés egyik legszebb példája Sziráki Balázs deák 1550-es éneke:

„Az mi életünkben tarts meg egészségben,
Tiszta, szeplő nélkül, egymás szerelmünkben,
Keresztyén nép köz[öt]t jó hírben és névben,
Erősíts holtunkig nagy tisztességünkben.

Lásd meg [részeltesd], kegyes Atyánk, mi házasságunkat,
Lelki-testi jókkal vig társaságunkat,
Adj te, kedved szerint, nekünk magzatokat,
Nagy szép engedelmes fiakat, lányokat...

Sok gyenge vesszőcskék tőlük származzanak,
Mint [a] szép termő fák, ugyan ágazzanak,
Megvirágozzanak, gyümölcsöt hozzanak,
Kiket vénségünkben szemeink lássanak...⁴²

A másik gyűjtemény az 1593-as *Bártfai énekeskönyv*,⁴³ amelynek ismeretlen szerkesztője minden éneket az egyházi év ünnepeihez kapcsolt. Így a vízkereszt utáni 2. vasárnaphoz (Jn 2,1–11) hét házaseéneket csoportosított.⁴⁴

Csaknem valamennyi házaseének részletezi a házások tisztét (feladatát, kötelességét): istenfélők legyenek – a korban ezt úgy is mondták: jámborok legyenek. E szónak bárgyú jelentése csak a 18. században jelent meg, a 16–17. században 'derék', 'jó', 'tisztességes', 'tisza erkölcsű', 'kegyes', 'istenfélő' jelentésben fordul elő. A *Jámbor házások...* kezdetű Batizi-ének összefoglalja a férfiak és asszonyok helyét a házasságban:

⁴² RMNY 513, 240a.

⁴³ RMNY 713.

⁴⁴ Batizi András: *Jámbor házások, meghallgassátok* (RPHA 626); *Boldogok azok, kik Istent félik* (RPHA 207); Paniti János: *Istennek Szent Lelke illette szívemet* (RPHA 612); B. M.: *Igazságod szerint tartozol, Istenem, meghallgatni kéréssem* (RPHA 564); Sziráki Balázs: *Seregeknek Ura és erős Istene* (RPHA 1224); Massay Ágnes(?): *Mostan vettem, Uram, én ezt eszembe* (RPHA 1021); Tatár (Tar?) Benedek: *Bölcsnek ő mondási nekünk azt jelentik* (RPHA 194).

„A férfiúnak ez az ő tisztí, Ő feleségét igen szeresse, Igaz munkával őtet éltesse, Mint önnön magát, ugyan szeresse.	Asszonyembernek ez az ő tisztí, Hogy az ő férjét igen szeresse, Urának mondja, őtet böcsülje, Neki engedjen, őtet tisztelje.
Ő feleségét jóra oktassa, Meg ne rongálja, de megdorgálja, Meg ne utálja, inkább táplálja, És háza népét jóra tanítsa...	Az ő Urának házát őrizze, És morhájának [vagyónának, ingóságának] gondját viselje, Az szövést-fonást el ne felejtse, És háza népét ő jóra intse.
	Ő magzatának gondját viselje, Nagy szeretettel őket nevelje, Az nagy Istennek ő félelmére Őket tanítsa, és jóra intse... ⁴⁵

A 16–17. században a 128. zsoltárnak több fordítása is keletkezett, de dallama és költői megformálása miatt házaseénekként valószínűleg leggyakrabban a *Boldogok azok, kik Istent félik* kezdetű énekelték.⁴⁶ A zsoltárparafrázis 1560-tól kezdve megtalálható evangélikus, református és unitárius énekeskönyvekben.⁴⁷ A házasság iskolájában való istenfélő élet, amelyben a házastársak felelősségteljesen, a rendet megtartva élnek, megteremti a boldogságot. És megteremti az egymás iránti felelősségnek egy tágabb dimenzióját is: a jövő generációk iránti felelősséget. A zsoltárt teológiai tartalma (az istenfélelem boldogsághoz vezet) alkalmassá teszi arra, hogy házassági áldásként használják.

A 128. zsoltár házaseénekként való használatának egyik legjellemzőbb példája a korban Nicolaus Selnecker (1530–1592) parafrázisa:⁴⁸ *Wohl dem, der lebt in Gottes Furcht*. Csak az első három versszak követi az eredeti bibliai szöveget, a további öt strófa már a házasságra vonatkozatható, Jézus Krisztushoz szóló könyörgés. Címe szerint is házaseéneknek készült: *Für den heiligen Ehestand*.

⁴⁵ MNY 513, 151a–b.

⁴⁶ RPHA 207.

⁴⁷ 1700-ig huszonnégy protestáns, kilenc evangélikus, nyolc református, öt unitárius, két katolikus és két világi (nyomtatott vagy kézirat) gyűjteményben őrződött meg.

⁴⁸ JEREMIAS 1999, 45–48. o.

Az ismeretlen magyar fordító szintén megtoldja az eredeti szöveget protestáns teológiai mondanivalóval:

„Boldogok azok, kik Istent félik,
És igaz hitvel kik őtet veszik...
És hogy láthassad fiad fiait,
Nemzetségednek szaporodásit,
És békességnek drága gyümölcsét,
Keresztyéneknek hitben épülését.”

A zoltár végét a bibliai szöveg anagógikus értelmezésével (a földi házasság mennyei magyarázatával) egészíti ki: „Mert kellemetes házasság Istenben, / Kit megkoronáz örök dicsőségben.”⁴⁹

Az első olyan magyar gyűjtemény, amely többszólamú gyülekezeti énekeket is megőrzött, evangélikus kézirat, a 17. században keletkezett *Eperjesi graduál*. A 128. zoltár négyzólamú tételét látva és énekelve⁵⁰ elképzelhetjük, hogy ez az ének nemcsak a 17. században, hanem ma is gazdagíthatná a házassági szertartást mind teológiai, mind esztétikai szempontból.

A 128. zoltár már a középkorban is a házassági szertartásoknak szerves részévé vált. Heltai Gáspár vagy Beythe István agendájában⁵¹ a házasságkötés szertartásának végén, áldásként szerepel. A gyülekezeti énekekben gyakori intertextualitás példája is lehet Batizi András említett házassági éneke (*Jámbor házasok...*), amelynek végén, a versbe beleépítve szintén megtaláljuk a 128. zoltárt. Bogáti Fazakas Miklós a gyülekezeti ének (*Boldogok azok, kik Istent félik*) „jámbor házasok énekeként”⁵² csatolta a Forró János esküvője tiszteletére írt alkalmi verséhez.⁵³

A házassággal kapcsolatban a 128. zoltár változatos felhasználására még egy példát hozhatunk. A református lelkész, Miskolci Csulyak István kézirat *Diarium apodemicum*-ában

⁴⁹ RMNY 160/1: Y_{7b-8a}

⁵⁰ FERENCZI 1988, 570. tétel.

⁵¹ RMNY 154, 517.

⁵² RMNY 662, B_{4r}.

⁵³ *Jóval látta Isten világon az embert, kinek oly asszonyt adott* (RPHA 693).

található egy olyan 1608-ban keletkezett verssorozat, amelynek egyes darabjait egy-egy alkalmon (eljegyzésen, illetve lakodalmon) énekelték el. A ciklus bevezető darabja a 128. zoltár fordítása, megtoldva a vendéglátó jókívánságával, áldásával.⁵⁴ (A 128. zoltárt lásd a függelékben.)

A 17. században két gyülekezeti házasságénekekkel gazdagodtak énekeskönyveink. Szenci Molnár Albert nemcsak a zoltárköltészetet újította meg, hanem az énekeskönyvszerkesztést is. 1612-ben a Bibliával és a kátéval együtt adta ki énekeskönyvét.⁵⁵ Ebben a 150 zoltár mellett 71 templomi liturgiában használható gyülekezeti ének is található. Szenci Molnár házasságénekek egyrészt Sziráki Balázs énekét, másrészt a 65. genfi zoltár dallamára szerzett saját versét ajánlja, amely – ellentétben több egyes szám első személyben írt és alkalmi jelleget is hordozó 16. századi énekekkel – gyülekezeti jellege miatt jól énekelhető a házassági szertartáson:

„Kezdetben, hogy Isten Ádámot
Képére teremté,
Reá bocsáta nagy mély álmat,
És csontját kivövé.
Kiből egy asszonyi állatot
Szerze szerelmesen,
És Ádámnak ezféle társot
Ajánla kegyesen,

Mondván: együtt éljetez híven,
És szaporodjatok...”⁵⁶

A másik gyülekezeti házasságének nyelvezete, kifejezései alapján lehet, hogy a 16. században keletkezett, de először 17. századi kéziratban,⁵⁷ majd az 1647-ben Bártfán

⁵⁴ *Boldog ember, az Urat ki féli erősen* (RMKT XVII. század, 2: 18–23. sz.).

⁵⁵ RMNY 1037/2.

⁵⁶ RMKT XVII. század, 6: 158. sz. Első nyomtatott megjelenése az 1607-es zoltárkiadás függelékében, RMNY 962/2, 59.

⁵⁷ Lipcsei-kódex, 41a.

kinyomtatott énekeskönyvben jelent meg,⁵⁸ és a 18. századi *Új zengedező mennyei karok*ban is helyet kapott.⁵⁹

„Istenem, Uram, néked hálát adok,
Szívemben szentelt áldozatot nyújtok,
Hogy az, kit én most látok,
Házastársomnak tartok,
Törvényed szerint véle vigadozok.

Gyermekségemtől fogva könyörgöttem,
Hogyha egyedül ez világra jöttem,
Legyen oly társ mellettem,
Ki könnyebbítse terhem,
Azt teáltalad, látom, hogy megnyertem.”⁶⁰

NEM GYÜLEKEZETI ÉNEKKÉNT HASZNÁLT, DE AZ 1–3. CSOPORTBA SEM SOROLHATÓ PROTESTÁNS HÁZASÉNEKEK

Általában a befogadó, az összeíró személy használatára összeállított kéziratokban maradtak fenn. Ilyen például a valószínűleg Szentsei György által összeállított *Szentsei-daloskönyv*, amely különböző műfajú vallási és világi énekek gyűjteménye. A komoly és tréfás házasesnekek, lakodalmi gjadok, csúfolók között szerepel István deák 1640-ben írt éneke, amelynek első versszaka, gondolatai és kifejezései a 16. századi *Sokszor kértem én az Istent nagy szívem szerint*⁶¹ kezdetű vers hatását mutatják.⁶²

⁵⁸ RMNY 2163/2.

⁵⁹ Az ÚZMK-ban a 356–359. szám alatt találhatóak meg a házasesnekek: *Boldogok azok, kik Istent félik*; Batizi András: *Jámbor házások, meghallgassátok*; *Istenem, Uram, néked hálát adok*; Szenci Molnár Albert: *Kezdetben, hogy Isten Ádámot képére teremté*.

⁶⁰ RMKT XVII. század, 8: 131. sz.

⁶¹ RPHA 1291.

⁶² Szentsei-daloskönyv, 2: 403.

„Istenemtől, mit én szívem szerént,
Kértem sokszor hivatalom szerént,
Hogy szerzése szerént,
Nékem kedvem szerént
Való társot adjon világ szerént...”⁶³

A magánjátatosságra szánt Balassi–Rimay *Istenes énekei* kiadásaiban jelent meg az *Aki indul hosszú útra* kezdetű házasesnek:⁶⁴

„A férfinak szép címere,
Dolgainak kívánt vége,
Tisztessége, s híre, neve,
A jó asszony segítségé s élte...”

Ó boldogság! Ó nagy öröm!
Ó nagy jószág s segedelem!
Én Istenem, adjad érnem,
Ily drága vendégben légyen részem!...”

Külön kell megemlíteni azokat a nem házasesnekként keletkező verseket, amelyek azonban szoros kapcsolatban vannak a házasság témájával.⁶⁵ Legtipikusabb példája Balassi jól ismert éneke, a *Bocsásd meg, Uristen, ifjúságomnak vétékét*,⁶⁶ amely Balassinak a „maga kezével írt” könyvében a következő cím

⁶³ Szentsei-daloskönyv, 29. sz.

⁶⁴ RMKT XVII. század, 3: 41. sz. Az egész verset elolvasva jogosnak érezhetjük Stoll Bélának az énekhez fűzött jegyzetben tett megállapítását: „inkább a szerelmi énekek közé való”.

⁶⁵ Többféle témájú vers sorolható ebbe a csoportba. Néhány példa ezek közül: a kolozsvári Ádám Jánosnak az elhunyt felesége emlékére írt 1606-os éneke (*Ó, mely örvendetes, s gyönyörűséges volt a szentséges egyezés* – RMKT XVII. század, 1: 25. sz.); Czeglédi Istvánnak a papok nőtlenségét csúfoló verse (*Csuda idő virrada, s támada fel nekünk* – RMKT XVII. század, 10: 8. sz.); Rimay János unokaöccsének, Madách Gáspárnak a jó és gonosz asszonyokról írt versei (*Ne higgy mindenkort az asszonyállatnak; Asszonyállat, ha haragszik, ugyan reszket; Feleséget ne végy magadnak jószágért; Nagy Isten ajándéka; Asszonyembernek szemérmessége* – RMKT XVII. század, 12: 22/I–II., 23., 35., 36. sz.).

⁶⁶ RPHA 185.

alatt szerepel: *Kiben büne bocsánatáért könyörgött akkor, hogy házasodni szándékozott.*⁶⁷ Balassi katolikus korszakában formába öntött *Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem* cím alatti harmadik himnusza – *Hymnus tertius ad Spiritum Sanctum pro felici conjugio* –, amelyben a Szentlélekhez mint a jó házasság szerzőjéhez fordul a költő, egyértelműen besorolható a házaseséknézőjába is:

„Az Szentháromságnak harmadik személye,
Szerelemnek Isten szerént gerjesztője,
Az jó házasságnak ki vagy bölcs szerzője,
Szívek szentelője...

Régi szentek házasságát te szerzted,
Az én szívemet is csak te ébresztetted,
Egy árva szép szűzhöz mostan gerjesztetted,
Érnem ezt engedted;

Könyörgök tenéked, hogy szentelj meg engem,
Tulajdon templomod, hogy lehessen lelkem,
Szeplő nélkül, tiszta legyen én életem,
Lakozzál te bennem!...⁶⁸

A házasság mint a Szentlélek ajándéka megjelenik egy másik házasesékben is, Paniti János nagyszombati polgár 1554-es könyörgésében,⁶⁹ amely istentiszteleten is énekelhető.⁷⁰

„Istennek Szent Lelke illette szívemet,
Nagy kegyelmessége elővön engemet,
Mikor társul ada énnékem tégedet,
És szent szerzésében helyeztete minket...⁷¹

⁶⁷ BALASSI 1951, I: 36. sz.

⁶⁸ BALASSI 1951, I: 70. sz.

⁶⁹ RPHA 612.

⁷⁰ BOTTA 1988, 292–293. o.

⁷¹ RMNY 513, 236b.

A református lelkész, Decsi Gáspár 1579-ben megverselte Dávid és Betsabé bibliai történetét. A történet bőven szolgált erkölcsi tanulságokat, Decsi ezeket kibontva többször érinti a házasságot is:

„Itt már néktek szólok, ifjak, meghallgassátok,
Kik házasság rendire magatokat adjátok,
Uriás veszedelmét eszetekben tartsátok,
És jól meggondoljátok,
Akkor úgy forgódjatok, asszonnyal házatokban
Hogy halált ne hozzatok...

De láss méltatlan dolgot, sokakban gonoszságot,
Ifjak az házasságot kerülik, mint az árkot,
Más ember feleségét az bűnre kívánjátok,
Istent nem gondoljátok,
Az mi tinéktek nem jó, másnak is úgy az nem jó,
Látni nem akarjátok.

Kik házasságban vagytok, nagyobb ti gonoszagtok,
Hamar mert megunjátok az szegény Katus asszont,
Mihelt vénség, betegség miatt színe meghervad,
Vagy másé szebbnek tetszik...⁷²

A házasesék bemutatott öt csoportja, az idézetek az egymás iránti felelősség témájának egyik különleges hordozóját mutatták be. A régi magyar protestáns házasesékek egyház-, irodalom- és zenetörténeti értékük mellett nem veszítették el aktualitásukat sem: a házasságra készülők tanításában, esketési szertartáson és lakodalomban élő örökségként érdemes lenne használnunk, énekelnünk őket.

⁷² *Drága dolgot beszéllek, kérlek, meghallgassátok* (RPHA 289). RMKT XVI. század, új folyam 11: 51–53. o.

FÜGGELÉK

128. zsoltár

Biblia ⁷³ <i>Az istenfélők házában áldás van. Zarándokének</i>	Huszár Gál 1560-as énekeskönyve (ismeretlen ford.) ⁷⁴ <i>Azon psalmus [128.] a Salve benigne rex Ladislae nótájára [kottával]</i>	Miskolci Csulyak István fordítása ⁷⁵ <i>Psal. CXXVIII.</i>	Szenci Molnár Albert fordítása ⁷⁶ <i>CXXVIII. zsoltár. C[lément] M[arot] Tanúság az isteni félelemlről [kottával]</i>
1. Boldog mindenki, aki az Urat féli, és az ő útjain jár.	1. Boldogok azok, kik Istent félik, És igaz hitvel, kik őtet veszik, Parancsolatját nékie teszik, Kezek munkáját, kik igazán eszik.	1. Boldog ember, az Urat Ki féli erősen És járja ő utát Lábaival ékesen,	1. Boldog az ember nyilván, Ki az Istent féli, Ő utáiban járván Ösvényét kedveli,
2. Kezsd munkája után élsz, boldog vagy, és jól megy sorod.	2. Kezők munkáját Isten megáldja, Eledeleket megszorítja, És életeket meghosszabbítja, Az igaz útra őket igazgatja.	Mert keze munkájából Eszik életében, Mennyei boldogságból, Részeltetik hitben.	Mert magadat táplálsz Kezsd munkájával, Isten megáldja dolgod, Lát jó állapattal.
3. Feleséged olyan házad belsejében, mint a termő szőlőtő; gyermekeid olyanok asztalod körül, mint az olajfacsemeték.	3. Ő feleségek hozzájuk illendő, Házokban leszen, mint jó termő szőlő, Fiai neki hitben nevednek, Asztala környül, mint oliva vesszők.	2. Felesége mellette, Mint termő szőlőtő, Fiai előtte, Mint zöld olajfa vessző,	2. Feleséged házadban, Mint a szőlővessző, Gyümölcsöt szépet hozván, Ha eljő az idő. Meglátod gyermekidőt Te asztalod körül, Renddel, mint olajvesszőt, Kikben szíved örül.

4. Ilyen áldásban részesül az az ember, aki féli az Urat.	4. Megáldjon téged az kegyes Isten, És öregbitsen az igaz hitben, Hogy te vallhassad idvösségedet, Tégedet vigyen örök dicsőségbe!	Eképpen áldatik az Ember meg Istentől, Ki féli őtet igaz, Töredelmes szívből.	3. Ez igen szép ajándék, Kit az Isten enged Az ő benne hívőknek, Az kiket ő szeret:
5. Áldjon meg téged a Sionról az Úr, hogy láthasd Jeruzsálem jólétét egész életeden át,		3. Isten téged megáldjon Magas mennyországból, És ajándékozzon Ékes, szép tárházából,	Ő megáldja éltedet Az Sion hegyéről, Sok jóval lát tégedet Az Jeruzsálemből.
6. és megláthasd unokáidat is! Békesség legyen Izráelben!	5. És hogy láthassad fiad fiait, Nemzetségednek szaporodását, És békességnek drága gyümölcsét, Keresztyéneknek hitben épülését.	Hogy te szaporodását Fiad fiainak, Lássad s megmaradását Isten fiainak.	4. És végre te meglátod Fiadnak fiait, Izraelnek csudálsz Nagy szép békességét.
	6. Eképpen áldja embert meg az Isten, Ki féli őtet minden időben, És aki bízik ő ígéretében, Támasza leszen az ő életében.	<i>Fiat pausa</i> ⁷³	
	7. Szent Dávid írta ezt a Zsoltárkönyvben, Ékesen mondja százhuszonnyolc részében, Mert kellemetes házasság Istenben, Kit megkoronáz örök dicsőségben.		

„104. Ezeknek az Isten ad jó szerencsét,
Egyakaratóvá teszi ezeket,
Istenfélő gyermekekkel ezeket,
Házasság gyümölcseivel áldja őket.

105. Úgy áldja meg ezeket az Úristen,
Mint az olajfa ágát az kertekben,
Termővé teszi őket gyermekekben,
Asztala körülül való beszélésben.

106. Jó kedvvel látják szülei magzatjokat,
Nézik úgy, mint igen szép országokat,
Sőt, minden országoknál ők ezeket,
Nagyobbnak böcsülik ajándékokat.”⁷⁸

⁷³ *Votum hospitio activi*: 4. Böcsületes uraim, / Házam ékességi, / Jóakaró barátim, / Örömem oszlopi, / Kik tisztességem napján / Jelenvoltokkal, / Felruháztok mostan / Mennyből kívánt jókkal.

5. Isten áldása szálljon / Reátok bőséggel, / Tárháza gazdagítson / Maradandó kincssel, / Hogy Istent mennyországban / Velem egyetemben, / Dicsérrjük vigasságban, / Minden mondja, Amen.

⁷⁴ Biblia 1975, 796.

⁷⁵ RMNY 160/1, Y7r-8r.

⁷⁶ RMKT XVII. század, 2: 18. sz.

⁷⁷ RMKT XVII. század, 6: 128. sz.

⁷⁸ RMKT XVI. század, 7: 196. o.

Psal: 128 Beati qui timent [Dominum]

[570]

Bol - do - gok a - zok kik Is - tent fé - ték,

és i - gaz hit - tel kik ö - tet vé - szék, pa - ran - czo - lat - tyót

ne - ki - e té - szék, ke - zek mun - ka - jat kik i - ga - zán é - szék.

⁷⁹ FERENCZI 1988, 570. tétel.

- BALASSI Bálint: *Összes művei*. 1–2. köt. Összeáll. Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.
- BOTTA István: Evangélikus költők és énekszerzők a XVI. században. *Lelkipásztor*, 63. évf. 1988. 289–297. o.
- Énekek éneke*. Szerk. Komoróczy Géza – [Szentmártoni] Szabó Géza. Helikon, Budapest, 1980.
- FERENCZI Ilona: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. 1–2. köt. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1988. /Musicalia Danubiana 9./
- H. HUBERT Gabriella: *A 16. századi gyülekezeti énekeskönyvek házaseénekei*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/pali10.htm>.
- HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Gondolat, Budapest, 1957.
- JEREMIAS, Christian: Psalmen in der geistlichen Dichtung. Auslegung und Verständnis von Psalm 128 und 47 in Nachdichtungen aus fünf Jahrhunderten. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 38. évf. 1999. 40–64. o.
- RMKT XVI. század = *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei*. 1–8. köt. Szerk. Szilády Áron. MTA, Budapest, 1880–1930.
- RMKT XVI. század, új folyam = *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei*. 11. köt. Szerk. Ács Pál. Akadémiai Kiadó – Orex Kiadó, Budapest, 1999.
- RMKT XVII. század = *Régi magyar költők tára. XVII. század*. Szerk. Klaniczay Tibor – Stoll Béla – Jankovics József. 1–16. köt. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest, 1959–2000.
- RMNY = Borsa Gedeon et al.: *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–3. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971–2000.
- RPHA = Horváth Iván – H. Hubert Gabriella – Font Zsuzsa – Herner János – Szőnyi Etelka – Vadai István: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. 1–2. köt. Nouvel Objet, Paris, 1992.
- Szentsei-daloskönyv* = *Szentsei György daloskönyve*. 1–2. köt. Szerk. Varga Imre. Facsimile kiadás és átírt szöveg. Magyar Helikon, Budapest, 1977.
- WACKERNAGEL, Philipp: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des 17. Jahrhunderts*. 2–5. köt. Teubner, Leipzig, 1870–1877.